

Balajthy Ágnes: „Egy eredendő máshol”. Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019 (Csokonai Könyvtár), 361 l.

Izgalmas és üdvözlendő fejleménye a magyar irodalomtörténeti kutatásnak az az elmúlt másfél évtizedben megélénkülő – széleskörű trendnek nem mondható, mégis jelentős – figyelem, amely a *modern utazási irodalom* megismerésére-megismertetésére irányul. Olyan, nem szorosan az irodalomtudományos mezőhöz kapcsolódó fontos publikációk, mint a *Korall* 2006-os „Utazók és utazások” különszámában¹ vagy a Gondolat Kiadónál megjelent *Túl a turistatekinteten* című tanulmánykötetben (2012)² olvasható fordítások, tanulmányok mellett fontos megemlíteni Németh Ákos 2015-ben megvédett doktori disszertációját,³ amely a két világháború közötti magyar útirajz-hagyománnyal foglalkozik, valamint Szirák Péter 2016-os tanulmánykötetét (*Ki említ megérkezést?*),⁴ melynek írásai ugyancsak zömmel az 1920 és 1945 közötti magyar utazási szövegekkel foglalkoznak. Az 1920–30-as évek kanonikus szerzőiről (Kosztolányi, Illyés Gyula, Németh László, Szabó Lőrinc stb.) értekező Szirák könyvének szerves folytatása Balajthy Ágnes első kötete, amely jelen recenzió voltaképpen tárgya is. A Debreceni Egyetemi Kiadó nagymúltú Csokonai Könyvtár sorozatában megjelenő „Egy eredendő máshol” a 20. század utolsó harmada és az ezredforduló időszakának néhány kiemelt jelentőségű szerzőjét – Nemes Nagy Ágnest, Mészöly Miklóst, Esterházy Pétert, Krasznahorkai Lászlót és Térey Jánost – igyekszik

1 Korall [Utazók és utazások], 7(2006), 26. sz., http://epa.oszk.hu/00400/00414/00018/pdf/Korall_26.pdf (utolsó megtekintés: 2020. november 1.)

2 *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. BÓDI Jenő, PUSZTAI Bertalan, Bp.–Pécs–Szeged, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék–SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.

3 NÉMETH Ákos, „Vigasztalásul útnak indulunk...”: A „vándorévek” nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány, doktori értekezés, Pécs, PTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14763/nemeth-akos-phd-2005.pdf> (utolsó megtekintés: 2020. november 1.)

4 SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*, Bp., Ráció, 2016.

elhelyezni az utazási irodalom diskurzusában, valamint egy rövid fejezetben két emigráns író (Cs. Szabó László és Ferdinandy György) műveire is kitér.

A kötet címben emelt, Bernhard Waldenfelstől származó idézet (11) már előre jelzi a könyv kérdezőmódját, amely az utazás kulturális gyakorlatához kötődő (az irodalmi szövegekben is megképződő, valamint reflexió tárgyává váló) *otthonosság–idegenség* mintázataira helyezi a hangsúlyt. Egyebek mellett a kötet alcímének mindkét eleme (*utazás művészete; közelmúlt magyar irodalma*) gondosan megválasztott tárgymegjelölés: előbbi (Judith Adlertől átvett) szókapcsolat egyfelől felidézi az *ars apodemica* kora-újkori diskurzusát (26), ugyanakkor – az elemzendő szövegkorpusz meglehetősen heterogenitását figyelembe véve – ötletesen kerül el a pontos műfaji beazonosíthatóság (utazási irodalom, irodalmi útirajz stb.) problematikáit. Az alcím második fele pedig jól tükrözi, hogy a könyv a tematikus kapcsolódások ellenére nem kívánja az említésre kerülő szerzőket egyetlen elméleti konstrukció (későmodernség, posztmodernség) keretei közé szorítani.

Messzemenően elismerésre méltó a kötet bevezető elméleti-történeti fejezete, amely sokoldalúan és részletesen tárgyalja az irodalom és az utazás kapcsolatát, jelentős kultúrtörténeti anyagot mozgósítva, Odüsszeusz hányattatásainak rögzült toposzaitól, a kora újkori peregrinusok utazási gyakorlatán át, a 18–19. századi *grand tour*-okon keresztül, egészen a modern irodalmi útirajz kialakulásáig – és még a magyar utazási irodalom szakadozott történetét is felvázolja. A fejezet elméleti fogódzókát is kínál az utazás (történetileg változó, földrajzi-kulturális szempontból igen szituatív) gyakorlatainak irodalmi reprezentációjára nézvést, hiszen a már említett Judith Adlerre hivatkozva az utazást *kultúrtechnikaként*, a hozzá kapcsolódó eltérő viselkedésmintákat, forgatókönyveket, ideológiákat különböző *utazási stílusokként* értelmezi (25–27). Külön érdeme a könyv bevezetőjének, hogy – a témával foglalkozó munkák egy jelentős részével szemben – nem ignorálja a modernitás kísérőjelenségeként kialakult *turizmus* problematikáját az utazás kultúrtörténetének kontextusában. Balajthy biztos kézzel nyúl a modernista kritikai turizmuskutatás szerzőihez (Dean MacCannel, Jonathan Culler, John Urry) megállapításaihoz, így aztán sem a felvezetést, sem a későbbi elemzéseket olvasva nem támad az az érzésünk, hogy a könyv a *tömeges idegenforgalmat* a pozitív attribútumokkal jellemezhető *utazás* negatív, reflektálatlan ellenfogalmaként kezelné.

Az ezt követő fejezetek hozzávetőlegesen ötven év (1960–2010) magyar irodalmának igen unikális darabjait teszik szoros olvasásból kibomló műelemzés tárgyává, azzal a kevésbé titkolt szándékkal, hogy felrajzolják a modern magyar utazási irodalom 1945-ben jelentős törést szenvedő hagyományának (48) töredékes utóéletét, méghozzá a kortárs irodalom horizontjáig vezetve a cselekményt. Olvashatunk elemzést Nemes Nagy Ágnesnek az 1956 és az 1980-as évek vége között keletkezett, de csak a 2000-es években (jócskán a szerző halála után) publikált, többek között erdélyi, brüsszeli, párizsi, angliai és amerikai utazásokat rögzítő naplóirol; két emigráns szerző, az 1948-tól Olaszországban, majd Nagy-Britanniában élő Róma-fanatikus Cs. Szabó László (*Római muzsika*, 1970/88) és a Kis-Antillák vidékéről érkező Ferdinandy

György (1966/92) írásairól; valamint a magyar tárgyias próza kulcsfigurájának, Mészöly Miklósnak a *Pontos történetek, útközben* (1970/89) című „antiutazási regényként olvasható” (51) művéről. Balajthy izgalmasan értelmezi Esterházy Péter 1991-es *Hahn-Hahn grófnő pillantása: lefelé a Dunán* című regényét, nem csupán az 1970–80-as évek metafikciós prózapoétikai fordulatának nyomán, hanem tágabb kulturális perspektívából: a regionális (közép-európai) identitás ezredvégi alakváltozatainak és reflexióinak vonatkozásában is. Kismonográfia terjedelmű (csaknem százoldalas) fejezet szól Krasznahorkai László – a magyar utazási irodalomban joggal hiánycikknek tartható, s a szerző recepciójában is kevesebb figyelem övezte (51) – távolkeleti tárgyú írásairól (Az *urgai fogoly*, 1992; *Csak a csillagos ég*, 1999; *Rombolás és bánat az ég alatt*, 2004). Az utolsó fejezet pedig Térey János tragikusan korán lezáruló, ám így is teljes, minden szempontból a kereteket feszegető, radikálisan innovatív életművének vegyes fogadtatásban részesült darabját, a 2010-es *Protokoll* című verses epikai művet elemzi.

A kötet valamennyi fejezete más-más okokból érdekes és nyit meg tovagondolásra serkentő nézőpontokat. A Nemes Nagy Ágnes naplóival foglalkozó rész a modern magyar irodalom nagyelbeszélésében karakterisztikusan *költőként* (versszerzőként) pozicionált alkotó egy másik arcát mutatja meg a tárgyias, távolságtartó nyelviséget következetesen őrző, ám – az utazás gyakran sokkhatásszerű kulturális tapasztalatai (és a naplóírás műfaji keretei) miatt is – intimebb, érzékibb dramaturgiát működtető szövegek révén, melyekben izgalmasan tárulnak fel egy „az európai magaskultúra tradícióival mélyen azonosuló, de külföldre a vasfüggöny mögül érkező művész-értelmiségi” (54) egzisztenciális krízisei. A „Napkeleti Mikes Kelemenek”-ről (81), Cs. Szabó és Ferdinandy György műveiről szóló fejezet azt hivatott illusztrálni, hogy e szövegeket – úgy stílus-formai-műfaji szempontból, mint az írásokban mozgósított kultúrtoposzokra nézve – milyen szoros kapcsolat fűzi a két világháború közötti magyar utazási irodalom diskurzusához, valamint, hogy az emigráns szerzők munkáiban mennyiben jelentéses a *száműzetésként*, *elszigeteltségként* értett (vagy éppen e tapasztalatot kifordító, ironia tárgyává tett) utazás (107), miként a fejezet címe is mutatja. A *Pontos történetek, útközben* című Mészöly-regény elemzése arra világít rá, hogy az utazási irodalomban tradicionálisan jelenlévő, kulturális kódokra nyitott és az olvasói elvárásrendszerre ügyelő narrátor *hiányában*, egy olyan beszédmód működtetésével, amely „elsősorban az érzéki, azon belül is a vizuális észleletek rögzítésére koncentrálnál, többnyire azok saját szubjektumára való vonatkoztatása, értékelő kommentálása, magyarázattal való ellátása nélkül” (111) miképp dekonstruálódnak az utazás hagyományos forgatókönyvei, narratívái, átadva a helyüket a *köztesség* tapasztalatának, érzékenyen nyitva utat az önkéntelen *emlékezés*, *dialógus* és *részvét* diskurzusainak.

A *Hahn-Hahn grófnő pillantásának* kimunkált értelmezése azért tarthat számot az olvasói érdeklődésre, mert az oeuvre egy eddig szerényebb értelmezői figyelemben részesült darabja kapcsán hangsúlyozza Esterházy (műfaji-formai) kísérletező hajlamát. Olyan műként mutatja fel a regényt, amely egyfajta „meta-utazásszöveggént az irodalmi útírajz műfaji kódjait, az utazás fogalmának szimbolikus értelemléhetőségeit gyűjti egybe”, ugyanakkor elbeszélésmódja révén „az utazó által bebarangolt térség

ábrázolási hagyományaira is hangsúly kerül”, s így válik a szöveg a „Közép-Európa-diskurzus” textuális archívumává (196). Krasznahorkai László utazási regényeinek, riportázsainak – a választott témán túl – az adja a specifikusságát, hogy írásai részben olyan szövegekként ajánlják magukat, amelyek „az európai értékrend válságára az egzotizmusban” keresik a választ, ugyanakkor „Krasznahorkai utazóját nem a gyarmatosítás, az instrumentális, a kisajátítás motiválja. Sokkal inkább a teljes hasonulás vágya hatja át, melynek illuzórikus voltára maga is rálátással bír.” (289.) E ponton pedig annyiban is új fejezetként könyvelhetjük el Krasznahorkai működését a magyar utazási irodalom alakulástörténetében, hogy nála már elhalványul az utazó sajátosan magyar mivolta. Ahogy Balajthy hangsúlyozza: „Míg Az *urgai fogoly*ban és a *Csak a csillagos égben* még van tétje annak, hogy a protagonista-narrátor magyar származású [...], addig a *Rombolás és bánat az Ég alatt* utazójáról már csak annyit tudunk meg, hogy magyarul beszél. A Stein névre való átkeresztelése a 2016-os kiadásban kifejezetten úgy kondicionálja az olvasást, hogy abban az egyetemes európai műveltség és ne egy adott, partikuláris nyelvi-irodalmi hagyomány képviselőjeként jelenjen meg az alakja” (289) – szervesen illeszkedve a nemzetközi könyvpiacra jelentős sikereket elért Krasznahorkai szerzői imázsépítéséhez, önmenedzseléséhez is (199–200, 288–98). A Térey János *Protokoll*járól szóló utolsó fejezet pedig azt mutatja be hatásosan, milyen lehetőségei vannak az utazási irodalom műfaji kódjainak egy felforgató, nem-prózai, de a tértapasztalatra igen nyitott, világteremtő költői szöveg univerzumban, amely a legkülönbözőbb utazási impressziókból, léthelyzetekből és irodalmi-kulturális referenciákból építkezik.

Miképp a fejezetek sokszínűsége adja az olvasás izgalmát, részben ez felelős a könyv egyes hiányosságaiért is. Mivel a kötet hét (!) különböző – túlzás nélkül mondhatjuk –, *grandiózus szerzői életmű* egy-egy, vagy (ahogy Krasznahorkai esetében) legfeljebb néhány darabjának komplex értelmezését tűzi ki célul, nem elvárható, hogy a fejezetek színvonala tökéletesen egyenletes legyen. (Mert bizonyosan igen nehéz egyszerre Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós és Esterházy Péter szakértőjének is lenni.) Jóllehet a könyv minden kétséget kizáróan arról tanúskodik, hogy Balajthy Ágnes kiválóan ismeri a felvonultatott írók műveit és az elméleti-történeti felkészültségnek sincs híján, az egymás mellé rendezett elemző fejezetek meglehetősen aránytévészteségeket mutatnak, mindez pedig az értekezés *kritikai-kanonikus*⁵ – a tárgyalt szövegeket nem elsődleges kontextusuk felől, hanem a *jelen horizontjából* megszólítani kívánó⁶ – pozíciójából is következik. Mivel az elemzendő műveket a szerző nem

5 A *kritikai-kanonikus* és a *történeti* vizsgálódás különbségét Takáts József alapján használom, lásd: TAKÁTS JÓZSEF, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, ItK, 107(2003), 6. sz., 729–741.

6 Mindez a szerző szóhasználatából is erőteljesen érehető. Például: „[...] ezek a művek [ti. Cs. Szabó és Ferdinandy utazási tárgyú írásai – R. D. Sz.] irodalmi köztudatunk peremére kerültek: kérdésként vetődik fel tehát az, hogy miként lehet a jelenünk horizontjából megszólítani őket” (82); „Amennyiben a politikai vonatkozásokra koncentrálnak, a jelen horizontjából talán éppen az teszi a leginkább felforgatóvá a könyv [ti. a *Pontos történetek, útközben* című regény – R. D. Sz.] Erdély-képét

problémacentrikus módon, egy-egy speciális kérdésre, motívumra, diskurzusra fókuszálva veszi kézbe, hanem a (jobbára) *kanonikus szerzők* utazáshoz valamilyen módon kötődő *adott művei* jelölik ki a lehetséges kérdésfelvetéseket, értelmezési irányokat, az egyes fejezetek szerkezetét is az „anyag” jellege determinálja. Ebből következőleg vannak a kötetnek kifejezetten jól sikerült és ökonomikusan szerkesztett fejezetei – ez leginkább azon irodalmi szövegek esetében mondható el, ahol Balajthy már kialakult, meglévő értelmezői pozíciókhoz tudta hozzáilleszteni saját, utazás-centrikus értelmezését és az ahhoz kapcsolódó elméleti-fogalmi apparátust, ahogy azt a Mészölyről, Esterházyról, Krasznahorkairól és Téreyről szóló fejezetek mutatják. Viszont az olyan egységek, ahol effajta, ha nem is konszenzuális, de irányadó interpretációs pozíciók nem álltak rendelkezésre – a Nemes Nagy Ágnes naplóiról és az emigráns szerzők írásairól szóló fejezetekben – az értelmezések inkább szoros olvasáson alapuló, nagyon tüzetes *elemző kritikaként* hatnak. (Amihez az is hozzájárul, hogy a könyv elemző-értelmező fejezeteinek nyelvezetét kissé zavaróan a mai *mainstream* irodalomkritika szóhasználatja uralja,⁷ rátelepedve a magyar hermeneutikai irodalomértés terminológiájára.)⁸ Jól jellemzi ezeket a rosszul megválasztott arányokat az elméleti szövegek adagolása a fejezetekben. Míg például a *Pontos történetek, útközbenről* szóló rész utolsó egységében mozgósított filozófiai (fenomenológiai és dekonstrukciós) elméleti muníció vagy a Térey műve kapcsán megidézett, Hans Ulrich Gumbrecht-től származó fogalmak (atmoszféra, hangulat, Stimmung) remekül egészítették ki az addigi érvelést, Cs. Szabó László *Római muzsikájáról* írva a bevezetésben megemlíti ugyan a szerző a „térbeli fordulat belátásai”-t (82), ám a továbbiakban mégsem nyúl ilyen irányultságú szakmunkákhoz. (Megjegyzendő: az emigráns írókról szóló fejezet kontúrok nélküli, pusztán szövegelemző jellege és az egész kötetből kilógó mivolta miatt erre nem is volt szükség.)

Hasonlóképp a kritikai-kanonikus kérdezésmódból következik a kötet néhány, a modern magyar utazási irodalom *történetiségét* érintő felületes megjegyzése. Az utazásai során múzeumokat, kiállításokat is megtekintő Nemes Nagy Ágnesről írja a szerző (Szirák Péterre hivatkozva) egy lábjegyzetben: „A magyar útirajz-irodalom hagyományán belül [...] nagy elődjének tekinthetjük az itáliai képtárakban szerzett élményeiről élvezetesen tudósító Wesselényi Polixénát, az *Olaszhoni és schweizi utazás szerzőjét*.” (56.) Az állítás láthatatlan ívet rajzol az elképzelt hagyományban Wesselényi Polixéna és Nemes Nagy közé, és bár egyáltalán nem áll szándékomban megkérdőjelezni az őket összekötő elemek (női utazó/író, kulturális irányultság, érzékenység stb.)

[...], hogy nem különül el élesen az *Utazások Pannóniában* című fejezetben felépülő világtól, azaz a romániai és a magyarországi színterek között alig fedezhető fel eltérés a regényben.” (120.)

7 Például: rájátszik; szembesít; egymásra, bele- és ráíródik; egymásba játszatja; lebontja; felszámolja; aláássa; átfordítja; kikezdi; szóra bír; játékba hoz; beszédessé tesz; kisiklat; láttat; kimozdít.

8 A kötet gyakori terminusai a *hagyomány* (hagyományfolytonosság és -törés), a *megértés* („megértésteljesítmény”), az *eseményszerűség* és a *horizont*.

jogosságát, e megállapítás nem teszi föl azt a kérdést, hogy egyfelől Nemes Nagy szer-
teágazó életművében található-e ennél konkrétabb (szövegszerű) kapcsolódás akár
a reformkori utazónő életéhez vagy az *Olaszhoni és schweizi utazáshoz*, illetve a vélt
folytonossághoz képest nem inkább a köztük lévő igen jelentős *történeti távolság* a fon-
tos és szembeűnő? Mégis mennyi mindennek kellett történnie a magyar irodalom-
ban (s különösen a női irodalom emancipációjában) ahhoz, hogy Wesselényi Polixéna
utazásától Nemes Nagy útinaplóiig eljussunk? Míg előbbi 1842-ben megjelent munká-
ja – minden értéke és olvasmányossága ellenére – a korszak elterjedt politikai beszéd-
módját, a csiszoltság diskurzusát konvencionálisan követő mű,⁹ addig Nemes Nagy
Ágnes naplója egy összetéveszthetetlenül egyedi, modern és autonóm szerzői nyelv na-
gyon sajátos megnyilvánulásai.

Ehhez hasonlóan homályosnak és kissé kontextus nélkülinek tartom azt a kö-
tetben többször visszatérő (egyébként Németh Ákos és Szirák Péter által is osztott)¹⁰
megállapítást, miszerint – a 16–17. század és a reformkori kezdemények után – „a ma-
gyar utazási irodalom »aranykora« [...] a két világháború közötti időszakra tehe-
tő.” (46.) Tagadhatatlan, hogy a korszak magyar elbeszélő prózájának jellegzetes té-
mája, kerete volt az utazás, valamint a Németh Ákos és Szirák által tárgyalt szerzők
(Kosztolányi, Móricz, Németh László, Szabó Zoltán stb.) ugyancsak számos, az uta-
záshoz kötődő szövegtípussal (napló, szociográfia, útirajz) kísérleteztek ez idő tájt.
Mindazonáltal a fenti szövegből és az „aranykor” konstrukció más előfordulásaiból
(10–11, 33, 197) sem derül ki tökéletesen, hogy mégis *milyen szempontból* tekinthető e pe-
riódus a magyar utazási irodalomra nézvést aranykornak, vagy (mondjuk így) *klassziku-
s* korszaknak. Az utazás mint *téma* korabeli *népszerűsége* miatt; az utazás, helyvál-
toztatás aktuális (Trianon utáni) *társadalmi-politikai terheltsége* okán; netán az effajta
szövegek *menyisége* alapján – vagy csupán arról van szó, hogy 1920 és 1945 között nem
Ágai Adolf, Porzolt Kálmán és Jókai Mór közöltek ilyen jellegű írásokat, hanem Szabó
Lőrinc, Illyés Gyula és Móricz Zsigmond? Valószínűleg mind a négy tényező szerepet
játszott az erős korszakkonstrukció létrejöttében, ugyanakkor Balajthynek látható-
an nem célja e karakteres kanonikus pozíció lebontása-újrarendelése – miért is volna,
hiszen erre épül rá magának a könyvnek a talpzata is.

Mindazonáltal fontos és jó könyvnek tartom Balajthy Ágnes kötetét, amely
egyfelől alapvető szakmunka lesz azok számára, akik az utazás és irodalom sokré-
tű viszonyrendszerét kívánják megérteni kortársi szövegek tükrében, másrészt pe-
dig izgalmas nézőpontokkal egészíti ki a kortárs magyar kánon értelmezéstörténetét.
Még ha a vállalkozás túlméretezettségéből adódó részletproblémák nem is hallgatha-
tók el, az „*Egy eredendő másol...*” elismerésre méltó irodalomértelmezői teljesítmény:

9 Lásd: KUCSERKA Zsófia, *Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak. A csinosodás politikai nyelve Wesselé-
nyi Polixéna és John Paget útirajzaiban = Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK
Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019, 79–90.

10 Lásd: NÉMETH, i. m. 23. – SZIRÁK, i. m. 45. Balajthy e megállapításnál részben Paul Fusselnek a két
világháború közötti brit utazási irodalomról szóló monográfiájára (1982) hivatkozik.

Balajthy Ágnes annak a konkrétan talán nem is rögzített tézisnek, amely könyvének voltaképpen a tétje – hogy tudniillik a 20. utolsó harmadának és az ezredforduló időszakának magyar irodalma *felhasználta és igen reflexíven használta fel* az utazási irodalom hagyományát – minden kétséget kizáróan érvényt szerzett. S hogy még egy utolsó utáni megjegyzésként vitába szálljak a szerzővel, aki szerint 2018–19-ben „továbbra sem tűnik úgy, hogy egy jelentékeny utazási irodalmi vonulat rajzolódna ki a kortárs magyar próza térképén” (52), csupán három szerzői névre és frissen megjelent műre utalnék,¹¹ annak a reménynek adva hangot, hogy a kötetben tárgyalt irodalmi szövegeknek talán mégis lesz hagyományfolytonossága.

Radnai Dániel Szabolcs

11 TOMPA Andrea, *Haza*, Bp., Jelenkor, 2020. – CSEHY Zoltán: *Grüezi! Fél év Svájc*, Bp., Kalligram, 2020. – SZÁLINGER Balázs, *Al-dunai álmom*, Bp., Magvető, 2020.